

Ниити билиг албан черлериниң 9-ку клазының доозукчуларынга 2020-2021 өөредилге чылында

ТЫВА ДЫЛГА чорудар күрүнениң кол шылгалдазының (ККШ) ОНЗАГАЙЫ

1. Шылгалданың кол ужур-утказы: ниити билиг албан черлериниң 9-ку клазының доозукчуларының тыва дылга билииниң деңнелин хынаары-биле күрүнениң түңнел аттестациязын чорудары. Шылгалданың түңнелдери ортумак школаның профильдиг класстарынче киреринге ажыглаттынып болур.

ККШ 2012 чылдың декабрь 29-та үнген № 273-ФЗ «Закон об образовании» деп Федералдыг хоойлуга дүүштүр чоруттунуп турар.

2. Шылгалданың ужур-утказын тодарадып турар документилер:

1) Пункт 22 Порядка проведения государственной итоговой аттестации по образовательным программам основного общего образования, утвержденного приказом Министерства просвещения Российской Федерации и Федеральной службы по надзору в сфере образования и науки от 7 ноября 2018 г. № 189/1513;

2) Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының 2020 чылдың февраль 10-да 146-д дугаарлыг дужаалы «Об утверждении положения о проведении государственной итоговой аттестации по родному (тувинскому) языку и родной (тувинской) литературе по образовательным программам основного общего и среднего общего образования в 2020 году»

3. Хыналда-хемчег материалдарының (КИМ) ужур-утказын болгаш тургузуун ажылдап кылырының аргалары

Төрээн дылга ККШ дужааарының хыналда-хемчег материалдарының ужур-утказын ажылдап кылырының аргаларының хевирлеттинери эртемниң онзагайынга болгаш үстүнде 2-ги пунктуда бердинген дүрүмнерге дүүштүр кылдынган.

ӨФКС-те айыттынган компетенцияларның аргалары ККШ утказында долузу-биле киирттинген. Ажыл өөреникчилерниң лингвистиктиг билиин (дыл болгаш чугаа дугайында билиин; дыл талазы-биле билиин дыл материалдарын сайгарып тургаш, шын ажыглап база танып, бөлүктөп, сайгарып (анализтеп) билириниң билиглери болгаш арга-мергежилин) хынаар. Дыл талазы-биле билиг, мергежилиниң дылдың нормаларын (лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, орфографтыг, пунктуастыг) сагып тургаш, хевирлеттингенин ажыл хынаар. Харылзажылга талазы-биле билиин чугаа чорудулгазының үезинде үре-түңнелдиг аргаларны ажыглап билиринден хынаар.

ККШ-тиң сөөлгү онаалгазы чогаадыгны 1 вариантылыг кылдыр тургускан.

4. Кол күрүне шылгалдазы (ККШ) биле чаңгыс аай күрүне шылгалдазының (ЧАКШ) хыналда-хемчег материалдары-биле харылзаазы

ККШ болгаш ЧАКШ моделиниң тургузуунуң харылзаазы кол ажилдап кылыр аргалар дузазы-биле чаңгыс аай нормажыттынган документиленниң негелдезинге, өөредилгениң чаңчылдарына болгаш түңнелдеринге дүүшкээн хандыраар.

5. Шылгалда ажылдың утка болгаш тургузуунуң характеристиказы

Хыналда-хемчег материалының вариант бүрүзү 3 кезектен тургустунар, олар хевириниң болгаш онаалганың белең азы бергезиниң аайы-биле бот-боттарындан аңгыланар.

1-ги кезек – кыска эдертигден тургустунар (онаалга 1).

2-ги кезек (онаалга 2-8) – кыска харыылыг онаалга болур.

Шылгалда ажылында дараазында кыска харыылыг онаалгаларны сүмелээн:

- өөреникчиниң бодунуң тодарадып тыпкан кыска харыызын кириер онаалга;
- сүмелээн харыыларның иштинден чаңгыс шын харыыны тывары.

3-кү кезекте – бодунуң бодалын шын илередип шыдаарын хынаар делгеренгей ажык харыылыг чогаадыг.

Таблица 1. Онаалгаларның кезектер аайы-биле бердингени

№	Кезектери	Онаалгаларның саны	Баштайгы эң улуг балл	Онаалгаларның хевирини
1	1-ги кезек	1 (онаалга 1)	7	делгеренгей харыылыг онаалга (эдертиг)
2	2-ги кезек	7 (онаалга 2-8)	7	кыска харыылыг онаалгалар; харыызын шилиир онаалгалар
3	3-кү кезек	1 (онаалга 9)	9	делгеренгей харыылыг онаалга (угаап боданышкынныг чогаадыг)
4	1-ги болгаш 3-кү кезектер		Шын бижилге болгаш чугааның чигези дээш 10 балл	
Шуптузу		9	33	

6. Шылгалда онаалгаларының утка болгаш чорудулгазының хевириниң аайы-биле хуваалдазы

Тыва дылда кол адырлар аайы-биле онаалгаларның хевирлери таблица 2-де бердинген.

Таблица 2. Кол уткалыг адырларының аайы-биле «Тыва дылга» онаалгаларның хуваалдазы

Кол уткалыг адырлар	Онаалгаларның саны	Онаалгаларның эң үстүкү улуг баллы	Бүгү ажылдың эң улуг (33) баллына хамаарыштыр ук блоктун айтырыгларының

			хуузу
Чугаа, ону дыңнаары. Аас чугааны дүүшкек кылдыр билип алыры. Дыңнааны сөзүглелди кызыра (кыска) эдертиг кылдыр бижири	1	7	21
Синтаксис	2	2	6
Орфография	1	1	3
Пунктуация	1	1	3
Сөзүглел	2	2	6
Лексика	1	1	3
Чугаа. Бижип билири. Бердинген темага болгаш чугааның утка-хүлээлге талазы-биле хевиринге дүгжүп турар сөзүглелди тургузары	1	9	27
Шын бижилгени болгаш чугааны херек кырында шын кылдыр ажыглап билири	1, 3 кезектер (ниитизи-биле)	10	31
Шуптузу	9	33	100

Тыва дылга шылгалданың онаалгалары дыл материалдарын көргүзериниң аайы-биле янзы-бүрү болур. Ону 3-кү таблицадан көрүп болур. Өөреникчи сөзүглелде бердинген дыл болуушкуннары-биле ажылдаар: эдертиг бижиир, бодунуң хууда бодалын бижимел хевир-биле илередир.

Таблица 3. Дыл материалдарының хевирлериниң аайы-биле онаалгаларның хуваалдазы

Дыл материалдары-биле ажылдарның хевирлери	Онаалгаларның саны	Эң улуг баллы	Бүгү ажылдың эң улуг (33) баллдан дыл болуушкуннары-биле ажылдаар янзы-бүрү онаалгаларны күүсеткениниң хуузу
Эдертигни бижири	1	7	21
Сөзүглел-биле ажыл: дыл материалдары-биле ажыл (сөзүглелдин дыл талазы-биле сайгарылгазы)	7	7	21
Чогаадыгны бижири	1	9	27
Шын бижилге дүрүмнерин херек кырында ажыглап билири		10 (эдертиг, чогаадыг бижээнинден)	31
Шуптузу	9	33	100

7. Нарынының деңнелиниң аайы-биле шылгалда ажылының хуваалдазы

Ук хуваалданы 4-кү таблицадан көргүскен.

Таблица 4. Нарынының деңнелиниң аайы-биле шылгалда ажылының хуваалдазы

Онаалганың	Онаалганың	Баштайгы	Бүгү ажылдың баштайгы эң улуг (33)
------------	------------	----------	------------------------------------

нарынының деңгелі	саны	эң улуг балл	баллдан бердинген онаалганың нарынының деңгелинің аайы-биле хуузу
Үндезин деңгел	8	24	73
Бедик деңгел	1	9	27
Шупту	9	33	100

8. Ажылды күүседириниң үези

Шылгалда ажылды күүседиринге 235 минут бердинер.

9. Немелде материал болгаш дериг-херексел

Шылгалдага, бар болза, орфографтыг словарьларны ажыглап болурун өөреникчилерге чөпшээрээр.

10. Аңгы-аңгы онаалгаларны болгаш бүгү ажылды үнелээриниң системазы

1-ги кезектиң онаалгазының (кыска эдертиг) харызы тускай ажылдап кылдынган барымдаа езугаар үнелеттинер. Кыска эдертиг дээш эң улуг балл – 7.

2-ги кезектиң шын кылдынган онаалга бүрүзү дээш, доозукчу 1 балл алыр. Шын эвес хары азы шуут хары чок болза, 0 баллды салыр. 2-ги кезектиң онаалгаларын шын күүсеткен доозукчу эң улуг 7 баллды алыр.

3-кү кезектиң онаалгазының харызы тускай ажылдап кылдынган үнелел барымдаалар-биле чоруттунар. 3-кү кезектиң онаалгазын шын күүсеткен доозукчу эң улуг 9 баллды алыр.

Шын бижилгени болгаш тода чугааны херек кырында шын кылдыр ажыглап билириниң деңгели – 10 балл.

Шылгалданың шупту онаалгаларын күүсеткени дээш, доозукчу ниитизи-биле эң улуг – 33 баллды ап болур.

Кол ниити өөредилге программазына күрүне шылгалдазын чорударының чурумун 2013 чылдың декабрь 25-те үнген РФ-тиң өөредилге ямызының 1394 дугаарлыг дужаалын езугаар Юстиция ямызы 2014 чылдың февраль 3-те № 31206 дугаарлыг дужаалына бүрүткээн.

11. Шылгалданы чорударының байдалы (тускай мергежилдиглерге негелде)

Тыва дыл шылгалдазының аудиторияларынче филолог эртемниг кижилер кирибес. Аудиториялар организаторлары тыва дыл болгаш чогаал эртемнеринге хамаарылга чок башкылар болур.

Аудиториялар организаторлары:

- шылгалда чорударының негелделерин чурум ёзугаар доозукчуларга таныштырар;
- хыналда-хемчег материалдарын доктааттынган дүрүм ёзугаар үлээр.

Кыска эдертигни чорудары

№	Организаторнун ажылы	Өөреникчилернин ажыл-чорудулгазы	Чижек үези
1	Аудиобижидилгени бир дугаар салыры	Бердинген сөзүглелди дыңнаары. Дыңнап турар үеде өөреникчилер демдеглелдерни черновигинге кылыр	2-3 минута
2	Сөзүглелди медресеп билип алырынга үени бээр	Черновиктерге ажылдаар	3-4 минута
3	Аудиобижидилгени ийи дугаар салыры	Бердинген сөзүглелди дыңнаары	2-3 минута
4	Бижидилгени өжүрер. Эдертигни бижип эгелээрин сагындырып, словарьларны ажыглап болурун дыңнадыр	Кыска эдертигни бижип эгелээр	

Эдертигни бижип дооскан соонда доозукчулар шылгалданың дараазында кезектери-биле ажылын уламчылаар.

Шылгалда төнгөн соонда, доозукчуларның харыыларлыг бланкыларын аудиториядан үндүрбейн, дораан сканерлээр. Харыыларны санап турда, маргылдаа тывылганда азы харыыларның утказын тайылбырлаар таварылгада эксперттерни хаара тудар.

Тыва дыл талазы-биле күрүне шылгалдазының түңнел ажылдарын тускай белеткелди эрткен специалистер (тускай мергежилдиглер) хынаар.

12. 2021 чылдың төрөөн дыл талазы-биле хыналда-хемчег материалдарында өскерилгелер чок.

13. Шылгалдага белеткениринге арга-сүмелер

Шылгалдага белеткенирде, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының сүмелээни амгы үеде өөредилге албан черлеринде ажыглаттынып турар (сөөлгү 2-3 чылдарда ажыглаттынып турар) өөредилге номнарын ажыглаар:

1. Бавуу-Сюрюн М.В. болгаш өскелер-даа. Тыва дыл. 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. - Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. - 256 а.

2. Биче-оол М.Д., Монгуш Д.А., Ойдан-оол А.К., Бавуу-Сюрюн М.В. Тыва дыл. 8-9 класстарның өөредилге ному. – Кызыл: ТывНУЧ., 2006. - 238 а.

3. Доржу К.Б., Куулар Е.М., Ондар Б.К., Ойдан-оол А.К. Тыва дыл. 10-11 класстарыга шенелде өөредилге ному. – Кызыл: ТывНУЧ., 2007. - 271 а.

4. Доржу К.Б. болгаш өскелер-даа. Тыва дыл. 6 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. - Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2015. - 240 а.

5. Монгуш Д.А., Доржу К.Б. Тыва дыл. 6-7 класстарының тыва дылга өөредилге ному. – Кызыл: ТывНУЧ., 2007. - 278 а.

6. Тыва дылдың орфографтыг словары. Эдилгелиг болгаш немелделиг 5-ки үндүрүлгези. - Кызыл: ТывНУЧ.,1967. - 445 а.

7. Тыва орфография болгаш пунктуацияның үндезиннери / Д.А. Монгуш редакторлаан. 2-ги үндүрүлгези. – Кызыл: Республика типографиязы, 2001.

Капсырылга

**Тыва дылга 9-ку класстарның доозукчуларының 2020-2021 өөрөдилге чылында
ККШ-га хыналда-хемчег материалдарының ниитижиткен планы
Онаалгаларның нарынының байдалы: Б - баазалыг (базовый); В - бедик деннел
(высокий)**

№	Шылгалданың онаалгалар аайы-биле хынаар утказы	Хынаар кезектерининг утказының кодтары	Шылгалдага хынаар билиг-мергежилдинг кодтары	Онаалганың нарынының аайы-биле деңнели	Күүсеткен онаалганы үнелээр эң улуг балл	Онаалганы күүседиринге негеттинер үе
1	Янзы-бүрү стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин ажылдап кылыр белеткел. Сөзүглел. Сөзүглелдинг утка болгаш тургузуунун чаңгыс аайы. Харылзажылганың байдалынга адресстээн сөзүгелди тема, сорулгазының аайы-биле шилири. Бердинген сөзүглелден аңгы-аңгы стильдерниң сөзүгелдерин тургузары. Грамматиктиг нормалар (морфологтуг). Грамматиктиг нормалар (синтаксистиг). Лексиктиг нормалар. Бөдүүн болгаш нарын домактарга бижик демдектери. Орфограмма.	11 8.1 8.4 8.6 9.3 9.4 9.2 7.18 6.1	2.1 2.4 3.1 3.3 3.5 3.6 3.8 – 3.10	Б	7	90
2	Сөзүглел. Сөзүгелдинг утка болгаш тургузуунун чаңгыс аайы. Сөзүгелдинг анализи	8.1	2.1 2.3 2.4	Б	1	8
3	Лексика, фразеологияның көжүрген уткалары. Чугааның аянын	10.1	1.1	Б	1	6

	хевирлээр аргалар					
4	-биле деп эдеринчи болгаш биле деп эвилел. Оларның шын бижилгези.	6.6 6.16	1.1	Б	1	4
5	Шын бижилге дүрүмнери	6.7 6.8 6.10	1.1	Б	1	5
6	Лексика болгаш фразеология. Синонимнер. Фразеологтуг быжыг сөс каттыжышкыннары.	2.2 2.4	1.3	Б	1	5
7	Сөс каттыжышкыннары	5.1	1.1	Б	1	4
8	Домак. Домактың грамматиктиг ооргазы. Домактың чугула кежигүннери - кол сөс биле сөглөкчи	5.2	1.1	Б	1	6
9	Нарынчылтынган бөдүүн домактар	5.7 7.19 7.2 – 7.5 7.7	1.1	Б	1	6
10	Бижик демдектериниң анализи. Грамматиктиг утказының аайы-биле домакка бижик демдектерин салыры	7.19 7.8	1.1	Б	1	5
11	Нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	5.13	1.1	Б	1	6
12	Бижик демдектериниң анализи. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери	5.8 7.1 7.12 7.19	1.1	Б	1	5
13	Нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	5.8 5.9 5.13 7.14 – 7.17	1.1	Б	1	6
14	Нарын домактар. Хөй кезектерлиг нарын домактар	5.10 5.14 7.13	1.1	Б	1	6
15	Сөзүглел. Сөзүглелдиң утка болгаш композициялыг тургузуунуң чаңгыс аайы. Аңгы-аңгы стильдерниң уткалыг сөзүглелдерин тургузары. Янзы-бүрү стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдериниң информастыг белеткелин ажылдап	8.1 8.2 8.6 11 9.2 – 9.4	2.1 – 2.4 3.2 – 3.5 3.7 – 3.10	В		

	кылыры. Грамматиктиг нормалар (морфологтуг). Грамматиктиг нормалар (синтаксистиг). Лексиктиг нормалар					
<p>Онаалгаларның ниити саны – 9. Оларның иштинде кыска харыылыг онаалгалар – 7, делгеренгей харыылыг онаалгалар – 2. Нарынының деңгелиниң аайы-биле: Б - 8; В - 1. Алыр ужурулуг улуг балл – 33. Онаалгаларны күүседиринге негеттинер ниити үези – 235 мин.</p>						